

Інна Шугальова

Архітектурні особливості та внутрішнє оздоблення сакральних споруд м. Олександрівська в XIX – на початку XX ст.

Inna Shugalyova

Architectural features and interior decoration of sacred buildings. Alexandrovsk in the 19th – early 20 century

The article describes the features of external and internal finishes of sacred buildings in Alexandrovsk in the nineteenth century. The features of artistic styles used by local builders in the construction of religious architecture.

Keywords: sacred architecture, church, cathedral, synagogue

Охарактеризовано особливості зовнішніх та внутрішніх оздоблень сакральних споруд м. Олександрівська в XIX ст. Визначено особливості мистецьких стилів, що використовувалися місцевими будівниками при зведенні релігійної архітектури.

Ключові слова: сакральна архітектура, храм, собор, синагога

Сучасне Запоріжжя (в минулому Олександрівськ) – місто, в якому переважна більшість храмів збудована в останні роки, вже за доби незалежності України. Це пояснюється низкою історичних обставин, головно з яких – тривала комуністична пропаганда, що передбачала в тому числі знищення храмів. Проте повітове місто Олександрівськ (з якого, власне, і виросло Запоріжжя), незважаючи на провінційність, нечисельність населення, мало декілька православних храмів, ряд домових церков, синагоги та молитовні будинки.

У даному дослідженні ми поставили за мету проаналізувати архітектурну та інтер'єрну специфіку сакральних споруд старого Олександрівська в XIX – на початку XX ст. – період, коли місто вже фактично (а не тільки на паперах) набуло статусу повітового центру.

Об'єктом дослідження виступає релігійне життя нашого міста. Предметом – екстер'єрні та інтер'єрні особливості храмових споруд м. Олек-

сандрівська (сучасного Запоріжжя). Окремих аспектів окресленої нами теми торкалися місцеві краєзнавці Н. Горбань¹, В. Стойчев², Г. Ігнатуша³.

Традиційно головний храм нашого краю був висвячений на честь Покрови. Перша церква, яка фактично й заклала початок майбутнього Свято-Покровського собору, виникла 1773 р. Виконали її з дерева, частково з неопаленої цегли, роботи велися поспіхом, що й призвело до наслідків за 14 років по тому. Через те, що будівля похилилася та могла впасти, можливість ремонту одразу ж була відкинута. Преосвященний Амвросій дав дозвіл на будівництво нової Свято-Покровської церкви 6 вересня 1787 р.

У 1787–1789 рр. відбувалося будівництво нової кам'яної церкви. Збільшення населення міста, а також неможливість сусідньою (Пилипівською) церквою вичерпно виконувати богослужіння (внаслідок обставин, про які ми будемо говорити) зумовили необхідність будівництва нового Покровського храму.

У 1803 р. відбулася знакова подія для Покровської церкви, пов'язана з ім'ям тогочасного протопопа Покровської церкви Федора Кошевського. Протопоп Федір своїм коштом запросив відомого іконописця Новомосковського собору Федора Макаревського, щоб той розписав новий іконостас Покровського собору. Зроблений іконостас довгий час викликав захоплення парафіян.

5 травня 1886 р. на місці розібраної старої Свято-Покровської церкви почали будівництво великого кам'яного храму. Його споруджували на трьох освячених кам'яних брилах з хрестами, котрі були закладені в фундамент першої Покровської церкви. Спорудження п'ятиглавого кафедрального Покровського собору тривало з 1886 до 1890 рр. Треба зазначити, що нова Покровська церква стала справжньою окрасою міста. Чудовою була дзвіниця. Її висота досягала 44,5 м. У ній розмістили 8 мідних дзвонів, головний з яких важив 262 пуди і 15 фунтів, тобто більше чотирьох тонн та коштував тисячу рублів.

Храм побудований в російсько-візантійському стилі – найновітнішому в ХІХ ст. Автором проекту був архітектор К. Тона (зросійщений німець). Особливістю церкви було використання елементів давньоруської архітектури. Наприклад, куполи церкви замінювали шатрами. Головний вхід в собор розташовувався з боку вул. Катерининської (нині – вул. Горького).

Храм став просторим, чого так бажали віруючі. Його ширина без допоміжних приміщень становила 9,5 сажнів. У середині він також прекрасно

виконаний. Його увінчували три святих престולי. Тож церква будувалася вже як соборна. Свято-Покровська церква була знаменита чудовим мореного дуба іконостасом. За архівними відомостями, на іконостасі розташовувалися 54 ікони роботи іконописців різних епох і шкіл. Іконостас був триярусним в центрі і двоярусним – по боках. Загальна його вартість становила 3000 рублів.

Правий престол був освячений – в ім'я Преображення Господнього, лівий – в ім'я Святих Апостолів Петра й Павла. Головний престол – в ім'я Покрови пресвятої Богородиці. Його надзвичайно майстерно вирізьбили з дуба. Вітвар прикрашали ікони Розп'яття Христа, Вознесення Христа, Преображення Господне, Успіння Богоматері зі святими мощами. У середній частині Покровського собору і на аналоях налічувалося 65 ікон. Особливо цінними і шанованими були 17 з них.

Покровський собор мав провідний статус серед церков м. Олександрівська. Пилипівська церква м. Олександрівська була побудована в 1872 р. на кошти купців Захар'їних. Понад 20 років церква перебувала в статусі приписної до Покровського собору.

Храм розташовувався на околиці міста, де не було ані вуличного освітлення, ані пристойного шляху, а в негоду проїжджа частина дороги до храму і зовсім зникала. Пилипівська церква була зведена на місці зліквідованого цвинтаря. Зовні Пилипівська церква являла собою кам'яну хрестоподібну будівлю. При храмі з одного боку було приєднано кам'яну дзвіницю. Довжина дзвіниці була 10 саж. 2 арш. 9,5 вершків, ширина 7 саж. 1 арш. 12,5 вершків. Загалом в довжину церква разом з дзвіницею дорівнювала 23 метри, а завширшки 16 метрів. У церкві було 12 вікон із залізними ґратами і 4 вікна дзвіниці без решітки. Церква мала 6 дзвонів, найважчий з яких важив 33 пуди. Виходів всього було три: головний з подвійними дверима і два бічні.

Церква мала один престол на честь Святого Апостола Пилипа, виготовлений з міцного дерева і оброблений полотном, покритий шовковою матерією жовтого кольору. Довжина престолу 1,5 арш., висота – 1 арш. 5,5 вершків і ширина 1,25 арш.

В інтер'єрі привертав особливу увагу триярусний дерев'яний іконостас. На першому ярусі можна було побачити образ Спасителя з написом: «Прийдіть до Мене всі нужденні та обтяжені, і Я заспокою вас». Також поруч знаходилася ікона Благовіщення Пресвятої Богородиці і чо-

тирьох Євангелістів та образ самої Божої Матері на позолоченому фоні.

У другому ярусі центральне місце займало зображення Тайної Вечері – остання вечеря Ісуса Христа зі своїми учнями перед Розп'яттям. Також на цьому ярусі висіли ікони, що свідчать про життя Христа: народження, хрещення, вхід в Єрусалим, Воскресіння. На вищому ярусі знаходилися ікона Пресвятої Трійці. Престол був освячений преосвященим Симеоном, єпископом Катеринославським і Таганрозьким 7 вересня 1897 р. і переданий в храм 27 листопада 1897 р.

Головна ікона – ікона Святого Апостола Пилипа була срібною, позолоченою, в рамі під склом. Розмір – 9 вершків на 8 вершків. Це було пожертвування городянина Йосипа Кияшка, який служив помічником церковного старости.

Парафіяни регулярно робили дари на розвиток храму. Зокрема, в 1895 р. А. І. Захар'їна, меценат даного храму, пожертвувала срібну в позолоченій рамі ікону Святих мучениць Валентини та Віри, з прикріпленою лампадою. У 1900 р. вона ж подарувала храму ще одну дорогу ікону із зображенням Святого Архистратига Михаїла. У другій половині 90-х років ХІХ ст., вона подарувала храму срібне панікаділо на 18 свічках із залізними ланцюжками для опускання і металевий семилампадник. Також дарами прихожан стали ікони Святого Великомученика Георгія Побідоносця, яка була написана олійними фарбами в рамі з позолоченого багету – її піднесли парафіяни в 1898 р. Ікони Святого мученика Павла, Святого Миколая Чудотворця, Святого Великомученика Пантелеймона – були даровані храму меценатами-мирянами А. Плаксою, В. Лаптевим, П. Кубишкіною.

На території парафії, за гроші, зібрані віруючими, в 1897 р. побудовані дерев'яні будинки для священнослужителів. Проте вже через десять років ці споруди занепали і священник і диякони проживали на орендованих квартирах по вул. Гоголівській. Прихожанами Пилипівської церкви спочатку були жителі передмістя «Слободки». У непогожі дні, а також у великі церковні свята віруючі частіше відвідували головний собор Олександрівська, а приписна Пилипівська церква виконувала допоміжну роль.

Зростання числа жителів Олександрівська, а також введення під юрисдикцію кліру Пилипівської церкви виконання духовних потреб службовців Катерининської залізниці сприяло реорганізації статусу Пилипівської церкви з приписної в самостійну. Однак через брак місця в храмі

(він був розрахований на 300 осіб) не всі віруючі його могли відвідувати. Спроби розширити площу храму не призвели до бажаного результату, оскільки архітектурний проект був розроблений саме під певну площу і реконструкція призвела б до руйнування. Тому віруючі заповзялися клопотати перед міською владою щодо будівництва нової церкви⁴.

Заснування ще одного храму – Свято-Миколаївського – припадає на 80-ті роки XIX ст. та збігається з оприлюдненням імператорського наказу щодо зведення храмів на честь так званого «дивовижного врятування» царської родини. Мешканці околиць Олександрівська виступили з ініціативою побудови нового храму. У 1889 р. на зібрані пожертви було куплено ікону Христа Спасителя. Це стало початком для збору коштів на будівництво храму. Місце для зведення храму було подаровано німцями-колоністами Шенвізе і з 1892 р. приступили до будівництва.

Мешканці навколишніх сіл збирали кошти на спорудження храму (по 10 коп., потім ще по 40 коп., деякі по 30 коп.), а потім ще по 1 р. 40 коп.). Станція села Миколаївка балабінської парафії і села Степовий наталіївської парафії надали допомогу матеріалами (доставляли камінь, цеглу і пісок).

Керівник Лозово-Севастопольської залізниці інженер фон Н. Ренкуль пропонував звести храм за гроші залізниці, але на іншому місці (там планувалося влаштувати власну колонію), проте парафіяни наполягли на тому, що хочуть мати власний храм на обраному ними місці. На жаль, завзятість віруючих не призвела до бажаного результату. Якби храм був побудований на кошти залізниці, то він би розташовувався на високому місці, був би пишно вбраний.

Храм був побудований на мізерні внески прихожан. Він був тісний і вже через два роки після будівництва вимагав ремонту. Тоді ж було зведено дзвіницю на 5 дзвонів і побудовано сторожку на 2 кімнати. Головні ворота зроблені були добре, з написом на огорожі 17 жовтня 1888 р. Храм освятили 15 травня 1893 р. Служби у ньому здійснював причт Соборної Свято-Покровської церкви. Стараннями почесного громадянина Олександрівська Олексія Анафеньєва в храмі влаштували однарусний іконостас, вартістю 1300 руб., приміщення для вартового, огорожу і ворота, а також протягом п'яти років він надавав допомогу церкві.

На початку XX ст. стало очевидно, що храм вимагав негайного капітального ремонту. Парафіяни склали доповідну записку до єпархіального керів-

ництва, в якій зазначали, що храм при станції Олександрівськ, внутрішньою площею 45 кв. саж., не відповідає розміром кількості населення парафії та не задовольняє духовні потреби парафіян. Тому виникла нагальна потреба в іншому просторішому приміщенні храму. Церковно-парафіяльним попечительством було прийнято рішення про будівництво нового храму, внутрішньою площею 131 кв. саж. У 1905 р. було отримано схвалення будівельного відділу Катеринославського губернського правління.

26 вересня 1905 р. відбулася урочиста закладка нового храму в ім'я святителя Миколая. Віруючі самі збирали кошти, коли з'ясувалося, що необхідно сплатити майже в шість разів більшу суму (майже 12 тис. крб.) – було зорганізовано додаткові збори. Цього разу активну допомогу надавало нове керівництво залізниці, а робітники виявили бажання відраховувати по 1 % власної заробітної платні у фонд будівництва храму. Спорудження завершилося в 1914 р. (хоча літургії правилися вже кілька років поспіль). У роки Першої світової війни в приміщенні храму було зорганізовано два лазарети для поранених. У 1916 р. шпиталі при Свято Миколаївському храмі було визнано найкращими в м. Олександрівськ – саме так відзначив під час свого візиту єпископ Катеринославський Агапіт.

На початку ХХ ст. до Соборної Покровської парафії було зараховано домові церкви (так називали храми, що діяли при установах). Одна з них – висвячена на ім'я святителя Миколая – була влаштована в міській в'язниці. Друга – на честь Святих мучениць Віри, Надії та Любові та матері їхньої Софії – діяла при дитячому притулку. Домові церкви будувалися на кошти опікунства (тільки в першому випадку – дитячого притулку відомства імператриці Марії Федорівни, а в другому – опікунської ради при в'язниці).

Церква при тюрмі була зведена в 1885 р. Розміщувалася вона в будівлі в'язниці (в районі сучасної вул. Жовтневої) і була обладнана кам'яною дзвіницею. Служби тут проводили панотці зі Свято-Покровського собору.

Домова церква в будівлі дитячого притулку була збудована в 1898 р. на кошти опікунства. Храм з дерев'яною дзвіницею був розміщений над будівлею дитячого притулку. У церкві був облаштований один престол на честь святих мучениць Віри, Надії, Любові та матері їх Софії.

У 1904 р. при хуторі-школі для глухонімих дітей була побудована церква Святої Марії-Магдалини. Будівля церкви і дзвіниця були кам'яними.

Особливість храму в ім'я Святої Марії-Магдалини полягала в тому, що під час служби тут мова священника переводилася на мову жестів.

Домові церкви мали і обидві гімназії Олександрівська – жіноча і чоловіча (нині відповідно третій і перший корпуси Запорізького національного університету), а також Олександрівське комерційне училище (нині неіснуюча будівля, на місці якої стоїть другий корпус ЗНУ). Зокрема, зовнішня стіна флігелю церкви жіночої гімназії була увінчана хрестом. Після приходу до влади більшовиків хрест збили, храм закрили, а будівлю передали Запорізькому державному педагогічному інституту. Проте до сьогодні на стіні колишньої домової церкви (а нині – корпусу ЗНУ) можна побачити відображення хреста.

Таким чином храми були головною окрасою невеликого повітового містечка Олександрівська. На початку 1930-х рр. було знищено Пилипівську, Миколаївську церкви, закрито домові храми.

Центральний Свято-Покровський Собор залишався до середини 1930-х рр., до того нещасливого весняного ранку, коли з його дзвіниці був скинутий головний 262-пудовий мідний дзвін. Незабаром були скинуті ще сім дзвонів. Собор не підірвали: чи тому, що зовсім поруч були житлові будинки, або ж з інших невідомих причин. До 1935 р. церковний скарб, винесений з собору, купами лежав біля храму і на найближчих вулицях. Відомо, що частина одягу церковнослужителів була передана театру і художній школі як «костюми». Собор повільно вмирав... Як згадували очевидці подій, корпус собору зберігався і в другій половині 1930-х рр. У 40-х роках ХХ ст. територія, яка належала собору, була перетворена на цвинтар для німецьких військовослужбовців; з 1950-х рр. – перебувала у запустінні.

Архітектурною оригінальністю вирізнялися інтер'єри та екстер'єри релігійних споруд представників юдейського віросповідання. Місто Олександрівськ, як і Катеринославська губернія взагалі, перебували в кордонах так званої осілости єврейського народу, відповідно, у місті була представницька єврейська спільнота. Перші євреї-купці на території Олександрівського повіту з'являються в 1804 р.⁵ Бум заселення євреями Олександрівського повіту припадає на середину ХІХ ст. Єврейська громада Олександрівська відзначалася високим рівнем релігійності та освіченості. Було вирішено на гроші євреїв громади побудувати молитовні будинки. Перший молитовний будинок був зведений у 1844 р. Першу синагогу збудували в 1888 р. на ініціативу губернського правління. Двоповерховий Т-подібний в плані буди-

нок синагоги був збудований в стилі пізньої еkleктики. Як стилестворюючу форму вибрано готику. Стилiзацiя готичних архiтектурних форм породила неостиль. Інтер'єрну структуру будинку визначило розмiщення молитовної зали, зали для зборiв громади, проведення весiль, бiблiотеки зi старовинними книгами i школи для хлопчикiв. Чоловiча i жiноча частини молитовного будинку були строго роздiленi. Для цього залу виконали двосвiтлою з балконом. Будинок мав три входи: головний i два допомiжних. Допомiжнi тепер закладенi i на їх мiсцi улаштованi вiкна.

Композицiя чiльного фасаду симетрично-осьова. Головний вхiд розмiщено в центрi по вертикалi фронтоном прямокутної форми i об'ємним ганком. Боковi входи представленi у виглядi виступаючих ризалiтiв, пiдкреслених багатогранними напiвколонами. Увiнчують ризалiти складної вiзерунчастої форми аттики з башточками по краях. Гранi башточок мають прорiзи стрiльчастої форми – «бiйницi». Завершення башточок втрачено. Прорiзи вiкон першого i другого поверхiв головного фасаду мають форму стрiльчастої арки. Нижнiй рiвень вiкон першого поверху пiдкреслено багатоступiнчастим горизонтальним поясом. Замiсть наличникiв, вiкна першого поверху оформленi напiвкруглими колонками, пiдтримуючими стрiльчастої форми архiвольтами. Пластика оформлення вiкон другого поверху бiльш витончена. Пiд вiкнами виконанi прямокутнi фiльонки простого малюнку. Стилiзованi модульони пiдтримують архiвольти⁶. Вхiд до будинку вирiшений у виглядi порталу, який пiдкреслений двома напiвколами.

На фасадах збереглися оригiнальнi дерев'янi вiконнi рами з дрiбним розкluванням. Двернi полотна головного входу замiненi на новi. Зовнiшнє оздоблення всього будинку було виконано iз лицьової керамiчної червоної цегли. У 1990-тi головний фасад був пофарбований фасадною кремнiйорганiчною емаллю, що значно погiршило архiтектурно-художню цiннiсть будiвлi.

Дворовi фасади вирiшенi бiльш скромно, але не втратили декоративностi. Прямокутнi вiкна прикрашенi пiдвiконними фiльонками i прямокутними сандриками зi замковим камiнням по другому поверху. Карниз бiльш простого малюнку.

У 1921 р. було прийнято рiшення про закриття синагоги. В радянськi часи в примiщеннi синагоги розмiщувалася дитяча стоматологiчна полiклiніка, мiськкомунгосп.

В листопаді 1898 р. відкрилася ще одна синагога – Центральна хоральна. Ця синагога знаходилась на вул. Троїцькій, зараз Чекистів, 27. В цієї будівлі збереглися широкі красиві вікна, високі стелі з витонченим ліпленням, широкі мармурові сходи, що вели колись у просторий молитовний зал.

Проект будинку був розглянутий на рівні будівельного відділення правління Катеринославської губернії.

За десять років громада другого молитовного дому значно збільшилася. 22 грудня 1908 р. Катеринославське губернське правління ухвалило резолюцію про дозвіл перейменувати другий єврейський молитовний дім в м. Олександрівську в центральну хоральну синагогу. Старостою на чолі синагоги пізніше став почесний громадянин м. Олександрівська Яків Ісаакович Ліщинський.

Будинок синагоги збудований в неоготичному спрямуванні стилю еkleктики. Архітектор творчо використовував і стилізував прийоми і форми готичної архітектури, створюючи виразний і характерний образ культової споруди. Композиція головного фасаду симетрично-осьова. Центральна частина виділена виступаючим ризалітом з оригінально розкrepованим карнизом у вигляді круглого тимпана. Облицьовка фасаду виконана з високоякісної керамічної червоної цегли «під розшивку швів». Площина стін першого і другого поверхів рустована. Вишуканої пластики фасаду придає оформлення вікон. Вікна першого поверху мають напівциркульну форму, вікна другого поверху мають силует у вигляді стрілочасті арки. Наличники вікон оформлені широкими архівольтами, які повторюють форму вікна. По боках вікна декоровані пілястрами. Оригінально вирішений головний вхід в синагогу з боку вул. Чекистів. Виконання глибокої ніші для входу дозволило обійтися без улаштування навісу над дверима. Форма ніші має напівциркулярне завершення. Зберігся ганок з гранітних блоків.

Окрім вертикальних тем на фасадах, таких як центральний та кутові ризаліти, вертикально витягнута форма вікон прослідковується чисельність горизонтальних ходів, які надають будівлі спокою, ґрунтовності та особливої урочистості. Пояси виділяють підвіконну частину фасаду. Об'ємно і виразно виконані міжповерхневий пояс і карниз, що увінчує будівлю. Масштабність і пропорційність елементів фасаду справляє добре враження. На жаль, дотепер не збереглися елементи архітек-

тури, що увінчують будівлю, які раніше створювали силует головного фасаду. Дах чотирихильний, а в місці розташування центрального ризаліту мав чотиригранну баню, що завершувалася баштою зі шпилем. По кутах будинку були виконані багатоярусні башточки з фігурними завершеннями і шпилями. В першу чергу були розібрані аттики, бані та башточки. Фасади тепер пофарбовані фасадною вапняковою фарбою в два тони. Стан будівлі незадовільний.

Інтер'єр будинку представлено залом та службовими приміщеннями. Збереглися фрагменти ліпного декору інтер'єрів. За радянських часів, з метою пристосування будівлі під державні заклади, зала була реконструйована в двоповерхове приміщення. Але погана якість будівельних робіт призвела до того, що перекриття над першим поверхом у 1980 р. обірвалося. При будівництві відвід дощової води з території двору вирішувався закладкою керамічних труб під будинком (підвал відсутній). З часом цільність труби була порушена і основа стала замокати, що викликало деформацію елементів будівлі. У 1983 р. вертикальне планування території навкруги синагоги було змінено. З'явилися колодязі-приймальники. Одночасно виконали силікатизацію фундаментів.

Новий етап у житті сакральних споруд Запоріжжя почався в 90-х роках минулого століття, коли було започатковано будівництво одразу кількох величних церков у місті: Свято-Покровської (відтвореної за фотографіями ХІХ ст. і нині вона є копією своєї попередниці), Святого Миколи Угодника Чудотворця, Святого Андрія Первозванного, Святих Петра і Павла, Святої Рівноапостольної княгині Ольги та інші.

Хоральна синагога була закрита в 1928 р. Після звільнення Запоріжжя від фашистів, з 1943 по 1946 рр., знову працювала. Ця будівля стоїть і нині. На початку 1990-х будинок повернуто єврейській громаді для створення єврейського центру. В приміщенні другої синагоги нині розміщено офіси та торговельні зали, а, власне, для реалізації віросповідного комплексу єврейської громади міста, на початку ХХІ ст. збудовано нову синагогу – Гіймат Роза, екстер'єр якої співзвучний з Єрусалимським храмом.

¹ Горбань Г. В. Свято-Покровский собор. – Запорожье: Интербук, 1991. – 60 с.

² Стойчев В. М. Православные церкви города Александровска 1770-1917 гг. //

Музейний вісник. – 2007. – № 7. – С. 111-127.

- ³ Ігнатуша Г. Покровська церква м. Олександрівськ: від намету до собору (1770-1917 рр.).
- ⁴ Державний архів Запорізької області – Ф. 24. – Оп.1. – Спр. 283. Дело о сооружении нового православного храма на Слободке. – Арк.1-1зв.
- ⁵ Бойко Я. Заселение Юга Украины. – Черкасы: Лига, 1993. – 452 с.
- ⁶ Кузьменко О. Синагога третього молитовного товариства // Звід пам'яток історії та культури України. Енциклопедичне видання / За ред. О.Губольцева. – Запоріжжя, 2015.